IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 01 No. Issue IV, (October-December) (2025)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक समस्यांचे अध्ययन

[1]तुषार रमेश महाले, [2]डॉ. मोहन भिमराव कांबळे

[1]संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे
के. आर. टी. आर्ट्स, बी. एच. कॉमर्स ॲण्ड ए. एम. सायन्स कॉलेज, नाशिक (के. टी. एच. एम. कॉलेज), (सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ, पुणे संलग्न)
[2]संशोधक मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग, मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे
कर्मवीर काकासाहेब वाघ कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, पिंपळगाव (बसवंत), नाशिक (सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ, पुणे संलग्न)

Article Info

Article History:
Received: 15th Dec 2025
Accepted: 18th Dec 2025
Published: 20th Dec 2025

Keywords:

अनुसूचित जमाती, आदिवासी स्त्रियां, पारंपारिक रूढी, आर्थिक अडचणी, शैक्षणिक सुविधा आणि लिंगभेद

ABSTRACT

आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक समस्यांचे अध्ययन हे सामाजिक न्याय व समानतेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आहे. सदर संशोधन निबंधामध्ये 1961 ते 2011 या कालावधीतील जनगणनेच्या आकडेवारीच्या आधारे सर्व सामाजिक गटांतील स्त्री-पुरुष तसेच अनुसूचित जमातीतील स्त्री-पुरुष यांच्या साक्षरतेची तुलनात्मक मांडणी करण्यात आली आहे. भारतातील आदिवासी स्त्रियांचा साक्षरता दर 1961 मध्ये केवळ 3.16 टक्के इतका होता. त्यानंतर या साक्षरता दरामध्ये वाढ होऊन तो 2011 मध्ये 49.35 टक्क्यांपर्यंत पोहोचला आहे. तथापि, राष्ट्रीय सरासरीच्या तुलनेत आदिवासी स्त्रियांचा साक्षरता दर अद्यापही अत्यंत कमी आहे. या शोधनिबंधामध्ये आदिवासी स्त्रियांसमोरील शैक्षणिक समस्यांचे सविस्तर विश्लेषण करून त्यावर योग्य उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: Dec 17, 2025
Similarity Index: 5%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Mahale, T. R., & Kamble, M. B. (2025). *आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक समस्यांचे अध्ययन.* IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), **1103–1107**.

प्रस्तावना:

आदिवासी समाजात स्त्रियांचे प्रमाण साधारणपणे 50 % आहे. स्त्री ही मातृत्वाची भूमिका पार पाडते. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनातील पहिला गुरु आई असते. आईने दिलेल्या संस्काराची परिणामकता भावी पिढीच्या जडण घडणाशी संबंधीत आहे. त्यासाठी स्त्री ही सुशिक्षित व सुसंस्कृत असणे आवश्यक आहे. आदिवासी महिलांची प्रगल्भता, जाणकारी, साक्षरता इतर महिलांपेक्षा कमी आहे. महिलांच्या सहभागाशिवाय कुटुंबास पूर्णत्व प्राप्त होत नाही. भारतातील आदिवासी समाज हा देशाच्या समृद्ध सांस्कृतिक विराटतेचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. हा समाज आपल्या अद्वितीय परंपरा, रीतिरिवाज आणि जीवनशैलीसाठी ओळखला जातो. आदिवासी समाजातील स्त्रिया भारतीय समाजाच्या विविधतेचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत, परंतु त्यांचे शैक्षणिक स्तर अत्यंत कमी आहे. शिक्षण हे कोणत्याही समाजाच्या विकासाचे मूलभूत साधन आहे, पण आदिवासी महिलांना अनेक अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो. पारंपरिक रूढी, आर्थिक संकट आणि शिक्षणाच्या सुविधांचा अभाव यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासात अनेक अडचणी येतात. आदिवासी समाजातील स्त्रिया शिक्षणाच्या क्षेत्रात कमी प्रतिनिधित्व करतात, ज्यामुळे त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक अनेक कारणांमुळे ह्या समाजातील लोकांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. यापैकी एक प्रमुख आव्हान म्हणजे आदिवासी महिलांचे शिक्षण. आजही आदिवासी महिलांच्या शिक्षणाची स्थिती अतिशय चिंताजनक आहे. त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहातून दूर ठेवले जाते. यामागे अनेक कारणे आहेत.

या संशोधन निबंधात आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक समस्यांचे सखोल अध्ययन करण्यात आले आहे. यामध्ये आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक समस्यांच्या कारणांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.तसेच आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजनांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

1961 ते 2011 च्या जनगणनेनुसार सर्व सामाजिक गट व अनुसूचित जमाती यांच्या साक्षरतेची तुलना (टक्केवारी मध्ये) खालील प्रमाणे-

	सर्व सामाजिक गट			**अनुसूचित जमाती**		
	पुरुष	**स्त्रिया**	**एकूण**	**पुरुष**	**स्त्रिया**	**एकूण**
1961	40.4	15.35	28.3	13.83	3.16	8.53
1971	45.96	21.97	34.45	17.63	4.85	11.30
1981	56.38	29.76	43.57	24.52	8.04	16.35
1991	64.13	39.29	52.21	40.65	18.19	29.60
2001	75.26	53.67	64.84	59.17	34.76	47.10
2011	80.89	64.64	72.99	68.53	49.35	58.96

आधार : www.tribalministry.com.in Tribal Profile At a Glance, PDF, 2014, P.No.10

1961 ते 2011 च्या जनगणनेनुसार इतर समाजाशी अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेची तुलना केली असता अनुसूचित जमातीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी आढळून आले आहे. आदिवासी समाजात साक्षरतेचे प्रमाणात वाढ होत आहे मात्र ही वाढ अतिशय संथ गतीने होत आहे. 1961 मध्ये आदिवासी जमातीची एकूण साक्षरता 8.53 % इतकी होती त्यामध्ये वाढ होऊन 2011 मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण 58.96 % इतके झाले आहे. आदिवासी समाजातील पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. 1961 मध्ये आदिवासी समाजातील स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण 3.16 % होते तर 2011 मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण 49.35 % इतके होते.

शोध निबंधाचे उद्दिष्टे:

1. आदिवासी समाजातील स्त्रियांसमोरील शैक्षणिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
2. आदिवासी समाजातील स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम तथ्य सामग्रीचा आढावा घेण्यात आला आहे. यामध्ये भारत सरकारच्या अधिकृत संकेतस्थळांबरोबरच महाराष्ट्र शासनाचे अहवाल, संशोधन निबंध तसेच संदर्भ ग्रंथांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

आदिवासी स्त्रियांसमोरील शैक्षणिक समस्या:

1. पारंपारिक रूढी: आदिवासी स्त्रियांसमोरील शैक्षणिक समस्यांमध्ये पारंपरिक रूढींचा प्रभाव अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या पारंपरिक रूढी अनेक पिढ्यांपासून चालत आलेल्या आहेत आणि त्या आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात खोलवर रुजलेल्या आहेत. अनेक ठिकाणी मुलींना शिक्षण घेण्याऐवजी घरगुती कामे करण्यास प्राधान्य दिले जाते. यामुळे मुलींच्या शिक्षणाची संधी कमी होते. अनेक कुटुंबांमध्ये, विशेषतः ग्रामीण भागात, मुलींना घरकामात मदत करण्यासाठी लहान वयातच कामाला लावले जाते. आदिवासी समाजात मुलींच्या शिक्षणाबद्दल नकारात्मक धारणा असू शकतात. काही समुदायांमध्ये, शिक्षित झालेल्या मुलींच्या विवाहाच्या संधी कमी होण्याची भीती व्यक्त केली जाते. यामुळे कुटुंबे मुलींना शिक्षित करण्याऐवजी त्यांना लवकर विवाहासाठी तयार करण्यात लक्ष केंद्रित करतात.
2. आर्थिक अडचणी: आदिवासी कुटुंबे बहुतेकदा गरीब असतात. शिक्षणाच्या खर्चामुळे किंवा कुटुंबाच्या आर्थिक गरजांमुळे मुलींना शाळेत पाठवणे शक्य होत नाही. अनेक वेळा, कुटुंबातील सदस्यांच्या कामाच्या आवश्यकतेमुळे मुलींना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते. शालेय युनिफॉर्म, पुस्तके, वाहतुकीचा खर्च यामुळेही आर्थिक ताण वाढतो. त्यामुळे मुलींच्या शिक्षणावर प्राधान्य देण्याऐवजी कुटुंबे त्यांच्या दैनंदिन गरजांवर लक्ष केंद्रित करतात. अनेक वेळा, आदिवासी भागांमध्ये शाळांची गुणवत्ता कमी असते आणि खासगी शाळा महाग असतात. कुटुंबाला उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण मिळवण्यासाठी आर्थिक

ताण सहन करावा लागतो. शिक्षणाची किंमत ही एक मोठी अडचण आहे, ज्यामुळे अनेक कुटुंबे मुलींना शिक्षणासाठी पाठवण्यात संकोच करतात.

3. शैक्षणिक सुविधांचा अभाव: आदिवासी भागांमध्ये शालेय सुविधा उपलब्ध नसल्याने विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेणे कठीण जाते. अनेक ठिकाणी शाळा नाहीत किंवा शाळांची गुणवत्ता कमी आहे. शिक्षकांची कमतरता, शिक्षणाची पद्धत, आणि शालेय इन्फ्रास्ट्रक्चर यामुळे विद्यार्थ्यांना योग्य शिक्षण मिळत नाही. आदिवासी समुदाय बहुधा दुर्गम आणि पर्वतीय भागात वसलेले असतात, जिथे शाळा किंवा शिक्षण संस्थांची उपलब्धता कमी असते. या ठिकाणी पोहोचणे कठीण असते, ज्यामुळे मुलींना शाळेत जाण्यासाठी मोठा प्रवास करावा लागतो. अनेक आदिवासी भागांमध्ये प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळा उपलब्ध नसतात. त्यामुळे, मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी लांबच्या ठिकाणी जाण्याची आवश्यकता भासते, ज्यामुळे त्यांचा शिक्षणाचा मार्ग खडतर होतो.
4. लिंगभेद: आदिवासी समाजात लिंगभेद मोठा असतो. मुलांना अधिक महत्त्व दिले जाते, ज्यामुळे मुलींवर शिक्षणाचा दबाव वाढतो. शिक्षण घेण्याच्या बाबतीत मुलांना प्राधान्य दिले जाते, त्यामुळे मुलींच्या शिक्षणाची संधी कमी होते. आदिवासी भागांमध्ये मुलींच्या सुरक्षिततेसाठी आव्हाने असतात. शाळेत जाणाऱ्या मुलींना भेदभाव, छळ किंवा इतर असुरक्षिततेच्या घटनांचा सामना करावा लागतो. यामुळे अनेक कुटुंबे मुलींना शाळेत पाठवण्यात संकोच करतात. समाजातील लिंगभेदाची मानसिकता मुलींवर दबाव आणते. शिक्षणाचे महत्त्व त्यांच्या कुटुंबांमध्ये कमी मानले जाते, ज्यामुळे त्यांना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन मिळत नाही.
5. जागरूकतेचा अभाव: आदिवासी महिलांना त्यांच्या हक्कांची आणि शिक्षणाच्या महत्त्वाची जाणीव नसते. यामुळे त्यांना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन मिळत नाही. अनेकदा, त्यांना त्यांच्या अधिकारांची माहिती नसल्याने ते शिक्षणाच्या संधींवर विचार करत नाहीत. अनेक आदिवासी समुदायांमध्ये शिक्षणाची गरज आणि त्याचे फायदे समजून घेण्यात अडचणी येतात. शिक्षणामुळे मिळणाऱ्या संधी, आर्थिक स्थिरता, आणि सामाजिक बदल याबद्दल माहिती नसल्याने मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले जाते. आदिवासी भागांमध्ये शाळा आणि शिक्षण कार्यक्रमांची उपलब्धता असली तरी, त्याबद्दल माहिती नसल्याने कुटुंबे त्यांच्या मुलींना शाळेत पाठवण्यास कचरतात. स्थानिक स्तरावर शाळांच्या कार्यप्रणाली, शैक्षणिक योजनांबद्दल जागरूकतेचा अभाव असतो.

उपाययोजना:

1. आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाची इच्छा व ओढ निर्माण होण्यासाठी दृक श्राव्य माध्यमाचा वापर मोठ्या प्रमाणात करणे.
2. मुलींना शिष्यवृत्ती देण्याची योजना अधिक प्रभावीपणे राबविणे.

3. आदिवासी युवक युवतींना मागर्दर्शन करणे.
4. आदिवासी समुदायांमध्ये मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी जागरूकता मोहीम राबवाव्यात.
5. ग्रामसभेत आणि इतर सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये मुलींच्या शिक्षणाबद्दल चर्चा करून त्याचे महत्त्व स्पष्ट करावे.
6. शिक्षक हे समाजातील एक महत्त्वाचे घटक आहेत. त्यांनी मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहित करावे.
7. आदिवासी बहुल भागांमध्ये शाळांची संख्या वाढवावी.
8. आदिवासी भाषांमध्ये शिकवणे सुरू करून मुलींना शिकण्यास प्रोत्साहन द्यावे.

समारोप:

आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक समस्या हा एक जटिल प्रश्न आहे. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी सरकार, शैक्षणिक संस्था आणि सामाजिक संघटना यांच्या ' संयुक्त प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. या संशोधनातून असे दिसून येते की आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक समस्यांचे मूळ कारण आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक आहेत. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी शासनाने विशेष योजना आणि कार्यक्रम राबविले पाहिजेत.

संदर्भ:

1. नाडगोंडे गुरुनाथ (1979), " भारतीय आदिवासी", कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयानगर पुणे.
2. कुलकर्णी शौनक (2009), "महाराष्ट्रातील आदिवासी", डायमंड प्रकाशन पुणे.
3. गारे गोविंद (2000), " आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ", सुगावा प्रकाशन पुणे.
4. http://www.censusindia.gov.in
5. www.tribalministry.com.in
6. https://tribal.maharashtra.gov.in
7. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग (2006), "आदिवासी महिलांची स्थिती- मूल्यमापन अहवाल, आयुक्त आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.
8. रामटेके लालचंद (2020), "आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन", Knowledge Resonance, Vol- 9 (02)